

**ВІЙСЬКОВІ НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ В УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЯХ
(ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПЕРШІ ДЕСЯТИЛІТТЯ ХХ ст.):
РОЗВИТОК ТА ВИКЛИКИ**

У статті здійснено дослідження становлення, розвитку та трансформації військових навчальних закладів, що функціонували на території українських губерній у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Проаналізовано особливості організації військової освіти в умовах пізньої Російської імперії, зокрема освітні реформи 1910 року, які суттєво вплинули на зміст і структуру підготовки офіцерських кадрів. Визначено, що нові навчальні програми передбачали посилення ролі тактичної, топографічної та інженерної підготовки, а також удосконалення системи виховання майбутніх командирів відповідно до потреб модернізованої армії. Значну увагу приділено впливу Першої світової війни на функціонування військових училищ і кадетських корпусів. Показано, що воєнні умови зумовили різке скорочення термінів навчання, запровадження прискорених курсів та зміну методів підготовки, що позначилося на якості освіти й кадровому забезпеченні армії. Окремий блок дослідження присвячено діяльності військових навчальних закладів у період Української революції 1917 – 1921 рр. Простежено процеси зміни їхнього правового статусу та підпорядкування в умовах переходу під юрисдикцію урядів Української Народної Республіки, Української Держави гетьмана П. Скоропадського та радянської влади. Проаналізовано вплив політичних трансформацій і соціальних змін на організаційну структуру, кадровий склад і ідеологічне спрямування військових шкіл. Зроблено висновок, що попри часті реорганізації та зміну владних режимів військові навчальні заклади зберігали важливу роль у підготовці національних військових кадрів і стали одним із чинників формування збройних сил України в подальший історичний період.

Ключові слова: військові училища, кадетські корпуси, військова освіта, Перша світова війна, Українська революція.

Постановка проблеми. Початок ХХ століття став періодом глибоких суспільно-політичних і військових трансформацій, які визначили подальшу долю не лише Російської імперії, а й українських земель, що входили до її складу. Зміни в характері збройних конфліктів, зростання ролі технічних засобів у війні та розвиток нових військових спеціальностей зумовили потребу у вдосконаленні системи військової освіти. В українських губерніях, де функціонувала мережа кадетських корпусів, юнкерських училищ і спеціалізованих шкіл, саме початок ХХ ст. став періодом певного розквіту військової освіти, але водночас і нагромадженням суперечностей, що проявилися під час Першої світової війни та революційних подій 1917 – 1921 рр.

Нижніков Дмитро Ігорович, аспірант кафедри історії Східної Європи, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, м. Харків.

© Нижніков Д. І., 2026.

Стаття поширюється на умовах ліцензії CC BY 4.0

ISSN 2313-5603

Військові навчальні заклади відігравали важливу роль не лише у формуванні кадрового потенціалу імперської армії, але й у підготовці офіцерів, які згодом стали основою українського війська доби визвольних змагань. Вони були простором соціалізації майбутніх командирів, поєднуючи професійну підготовку з ідеологічним вихованням у дусі відданості монархії. Водночас саме в цих закладах формувалися покоління молодих людей українського походження, які наприкінці 1910-х років переосмислили свою національну ідентичність і зробили свідомий вибір на користь служіння українській державності.

Дослідження діяльності військових навчальних закладів в українських губерніях у другій половині ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст. дає змогу простежити процес поступової еволюції від імперської до національної моделі військової освіти. Воно дозволяє виявити як досягнення в організації навчально-виховного процесу, так і системні проблеми – кадрові, матеріальні, соціальні, ідеологічні. Звернення до цієї теми є актуальним у контексті сучасних завдань осмислення історичних традицій української військової освіти, а також розуміння витоків формування власної офіцерської школи. Крім того, дослідження історії військових навчальних закладів в українських губерніях сприяє поглибленню історіографічного розуміння процесу формування української військової еліти, яка відіграла помітну роль у державотворчих подіях 1917 – 1921 рр. Аналіз системи підготовки офіцерських кадрів дозволяє осмислити закономірності переходу від імперської до національної моделі військової освіти, а також з'ясувати соціально-культурні чинники, що впливали на становлення військових професіоналів українського походження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідження, присвячені розвитку військової освіти, почали з'являтися ще наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Серед них варто згадати праці В. Ф. Грекова (*Греков, 1910*), М. С. Лалаєва (*Лалаев, 1880*) та В. О. Бернацького (*Бернацкий, 1913*). Попри наявність значної джерельної бази ці праці здебільшого мають описовий характер і позбавлені глибокого аналітичного осмислення. Радянська історіографія теми представлена насамперед роботами П. О. Зайончковського (*Зайончковский, 1952; 1973*) та Л. Г. Бескровного (*Бескровный, 1970*), у яких узагальнено матеріал з історії військової освіти ХІХ – початку ХХ ст. Водночас наукову вартість цих досліджень знижує їхня ідеологічна заангажованість, що позначилася на неупередженості висновків. Лише в сучасній українській історіографії історія військових

навчальних закладів почала отримувати належне висвітлення. Зокрема, у працях А. Дроздовського (*Дроздовский, Краснова, 2012*), Є. Мельникова (*Мельников, 2016*), О. В. Перцова (*Перцов, 2022*), О. Л. Скрябіна (*Скрябін, 2014*) та Н. О. Химиці (*Химиця, 2008*) розглянуто окремі аспекти функціонування військових навчальних закладів, а також особливості освітнього процесу в них.

Попри наявність низки праць, присвячених історії військової освіти в Російській імперії та окремим аспектам функціонування військових навчальних закладів на українських землях, слід констатувати, що ця проблематика досі залишається недостатньо розробленою. У науковому обігу практично відсутні комплексні дослідження, присвячені розвитку військових навчальних закладів саме в українських губерніях протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Недостатньо з'ясованими залишаються питання організаційно-структурних змін у системі військової освіти, впливу соціально-політичних трансформацій доби Першої світової війни та революційних подій 1917 – 1921 рр. на її діяльність. Саме розв'язанню цих аспектів присвячено цю статтю, в якій зроблено спробу комплексно проаналізувати розвиток військових навчальних закладів у межах українських губерній у другій половині ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст., окреслити основні тенденції, визначити чинники, що впливали на їхню еволюцію, та виявити ключові виклики, перед якими вони постали.

Метою статті є висвітлення основних тенденцій розвитку військових навчальних закладів в українських губерніях Російської імперії у другій половині ХІХ – перших десятиліттях ХХ ст., визначення їхніх досягнень, проблем та викликів, що постали перед системою військової освіти в умовах глибоких політичних і суспільних змін.

Виклад основного матеріалу. Протягом ХІХ ст. система військово-навчальних закладів у Російській імперії постійно розширювалася. Можна виокремити два основних періоди розвитку цих навчальних інституцій – до реформ 1860-х років і після них. Після поразки в Кримській війні 1853 – 1856 рр. військовий міністр Д. О. Мілютін у січні 1862 р. представив імператорові Олександрові ІІ доповідь, яка лягла в основу майбутніх військових реформ. Уже в лютому він підготував «Записку щодо питання про перетворення військово-навчальних закладів», у якій наголошував, що чинна система військової освіти не узгоджується з принципом розмежування загальної та спеціальної підготовки. На думку Мілютіна, випускники навчальних закладів не мали достатнього рівня фахової підготовки і

не могли повною мірою задовольнити потреби армії (Соколов, 1902: 4). Крім того, було визнано необхідним присвоювати офіцерське звання лише тим, хто здобув спеціальну військову освіту у навчальних закладах. Для цього вирішили, що всі охочі добровольці, юнкери та унтер-офіцери, які раніше могли отримати офіцерське звання безпосередньо у військових частинах після певного терміну служби, мають проходити навчання у таких закладах. Оскільки цей контингент, як правило, мав нижчий рівень загальної освіти, ніж випускники військових гімназій, для них були створені спеціальні училища зі спрощеною програмою – так звані юнкерські училища (Соколов, 1902: 25). Таким чином, у ході реформ 1860 – 1870-х років система військової освіти Російської імперії зазнала структурних змін. Було запроваджено поділ військово-навчальних установ на три основних рівні: загальноосвітні середні (семикласні військові гімназії та чотирикласні прогімназії), середні спеціальні (військові і юнкерські училища) та вищі (військові академії).

Як результат цих змін, військові прогімназії посіли важливе місце в інституційній структурі військової освіти, виконуючи роль підготовчої ланки для вступу до юнкерських училищ. Їхнє створення стало етапом еволюції системи підготовки військових кадрів, що прийшла на зміну мережі початкових військових шкіл. Термін навчання у військових прогімназіях становив чотири роки, протягом яких вихованці здобували необхідні базові знання для подальшої професійної військової освіти. Військові гімназії, своєю чергою, формували освітній місток до військових училищ. Вони організовувалися переважно на базі ліквідованих загальноосвітніх класів кадетських корпусів і мали на меті забезпечити системну гуманітарну та природничо-наукову підготовку майбутніх офіцерів. Освітній процес у таких закладах ґрунтувався на розширеній загальноосвітній програмі, з якої було виключено елементи надмірної фізичної або стройової підготовки, що вважалися «виснажливими» для вихованців (Лалаев, 1880: 143). На теренах українських губерній функціонувало 2 кадетські корпуси: Петровський Полтавський кадетський корпус, заснований у 1840 р., та Київський Володимирський кадетський корпус, відкритий 1852 р. Обидва кадетські корпусу були реорганізовані в ході реформ 1860 – 1870-х років у військові гімназії (Завадский, 1908: 35).

Внаслідок військових реформ Д. Мілютіна виникла гостра потреба у підготовці професійних офіцерських кадрів для зміцнення командного складу Київського та Одеського військових округів. З цією метою з 1865 р. на території українських губерній

почали засновувати юнкерські училища, які стали важливою складовою структурної трансформації системи військової освіти Російської імперії. Саме тоді відкрили три піхотних навчальних заклади – Київське юнкерське училище імені великого князя Костянтина Костянтиновича (з 1897 р. – Київське військово-училище), а також Одеське і Чугуївське юнкерські училища. Кожен військовий заклад освіти мав власний профіль підготовки, який визначав майбутню спеціалізацію випускників та рід військ, у якому вони надалі служили. З 1865 р. на українських землях функціонувало ще Єлисаветградське кавалерійське училище, що готувало офіцерів для кавалерійських підрозділів і поповнювало офіцерський корпус військових округів Російської імперії, розташованих в Україні (*Мельников, 2016: 65*).

Освітній процес у юнкерських училищах був організований на високому методичному рівні та передбачав поєднання загальноосвітньої і спеціальної військової підготовки. У молодших класах основну увагу зосереджували на засвоєнні загальноосвітніх дисциплін, зокрема Закону Божого, російської мови, математики, історії, географії та військових статутів. Старші курси орієнтувалися на формування професійних компетентностей майбутніх офіцерів, що охоплювали вивчення тактики, озброєння, військової адміністрації, організації навчання підлеглих, питань військової медицини, військового судочинства та кримінального законодавства. Додатково слухачі опановували основи артилерії, польової фортифікації та топографії. Поряд із цим програма включала практичні заняття з верхової їзди, музики й танців, що сприяло всебічному розвитку вихованців. Навчання здійснювалося на безоплатній основі та тривало два роки. Після завершення першого курсу юнкери проходили стажування у військових частинах, що дислокувалися поблизу училища. Практична підготовка старших курсантів передбачала виконання польових завдань, зокрема топографічних знімачь, розмітки та прокладання оборонних укріплень (*Краснова, Дроздовский, 2012: 109*).

У 1869 р. для військових прогімназій було затверджено спеціальну інструкцію з військової частини, яка регламентувала організацію освітнього процесу, визначаючи загальні методи викладання, специфіку навчання з кожного предмета, а також перелік рекомендованих підручників і навчальних посібників. Відповідно до цієї інструкції навчання у військових прогімназіях набуло більшої системності та уніфікації. Починаючи з 1874 р., навчальні програми зазначених закладів були переглянуті з

урахуванням необхідності забезпечення тісного зв'язку між рівнями військової освіти. Їхній зміст став орієнтуватися на подальшу підготовку вихованців до вступу в юнкерські училища. Водночас, на відміну від цивільних гімназій, у військових прогімназіях не передбачалося вивчення іноземних мов, що відображало їхню прикладну, професійно-військову спрямованість (Перцов, 2022: 410).

30 травня 1882 р. військовим міністром було подано доповідь про систему загальної та спеціальної військової освіти у військово-навчальних закладах. Це започаткувало велику реформу військово-навчальних закладів. Як наслідок частину військових гімназій було ліквідовано, інші ж перетворено на кадетські корпуси. До кадетських корпусів було закрито доступ для різночинців, тобто дітей селян, дрібних службовців тощо. Навчальна програма була скорочена (Бернацкий, 1913: 57). У 1899 р. в межах українських губерній Російської імперії було відкрито ще два важливих військово-навчальних заклади – Одеський кадетський корпус та Сумський Михайлівський кадетський корпус. Їхнє заснування стало частиною загальнодержавної програми з розширення системи військової освіти, спрямованої на підготовку висококваліфікованих кадрів для офіцерського корпусу армії. Обидва заклади поєднували класичну загальноосвітню підготовку з інтенсивним військовим вихованням, що забезпечувало формування дисципліни, патріотизму та професійної компетентності майбутніх офіцерів.

Наприкінці ХІХ ст. стало очевидним, що становище випускників юнкерських училищ – підпрапорщиків до моменту отримання офіцерського звання – було досить складним як у матеріальному, так і в моральному плані. Воно формувалося через постійні суперечності: з одного боку, їх зараховували до лав офіцерів, а з іншого – фактично прирівнювали до нижчих чинів. Такий стан потребував змін. Ця обставина, а також вимога обов'язкової річної служби у військах у статусі вільновизначеного перед вступом до училища, ускладнювали комплектування юнкерських училищ підготовленою молоддю.

На початку ХХ ст. відбувався процес модернізації частини юнкерських училищ, які поступово перетворювалися на військові. Підґрунтям для цих змін стало запровадження ще у другій половині 1880-х років військово-училищного курсу нових навчальних програм. Основною метою реформи було усунення різнорідності в офіцерському складі та підвищення якості підготовки майбутніх офіцерів. У зв'язку з цим у 1901 р. було запроваджено дві важливі зміни: по-перше, дозволено приймати

до юнкерських училищ осіб із вищою або середньою освітою без попередньої служби у військах; по-друге, випускникам училищ надавалося офіцерське звання одразу після завершення навчання, як і випускникам військових училищ. Випускники першого розряду (із середнім балом не менше 10) отримували старшинство на один рік, другого розряду (із середнім балом не менше 7) – старшинство з дня випуску. Ті, хто закінчив училище за третім розрядом, випускалися у чині унтер-офіцерів і могли бути підвищені без іспиту на вакансії за розсудом командування, але не раніше ніж через рік (*Сборник, 1901: 127*).

28 липня 1910 р. в межах системи військової освіти Російської імперії були затверджені нові навчальні програми для військових училищ по всій території держави (*Военная энциклопедия, 1911: 355*). Цей крок став складовою ширшого процесу модернізації російських збройних сил, який розпочався після поразки у російсько-японській війні 1904 – 1905 рр. Зазначена війна виявила численні проблеми в організації, технічному забезпеченні та кадровій підготовці армії, особливо серед молодших офіцерів. Відсутність належної тактичної підготовки, слабе знання топографії та невміння приймати самостійні рішення у бойових умовах зумовили потребу у глибокій реформі військової освіти.

Згідно з постановою від 28 липня 1910 р. навчальні програми всіх військових училищ зазнали системного оновлення. Основний акцент робився на тактичну підготовку і військову топографію, а також на розвиток практичних навичок командування підрозділами в польових умовах. У програму тактичної підготовки було введено нові курси з тактики малих підрозділів, організації оборони й наступу, планування бойових дій у різних типах місцевості. Велика увага приділялася аналізу історичних бойових прикладів і практичним польовим заняттям. Освітній процес передбачав імітацію реальних бойових ситуацій, що мало сприяти розвитку ініціативності й уміння швидко ухвалювати рішення. Особливе місце у програмі посіла підготовка з топографії та орієнтування на місцевості. Курсанти вивчали правила роботи з картами, методи визначення відстаней, прокладання маршрутів і складання планів місцевості (*Сборник, 1910: 378*). Таке навчання мало забезпечити офіцерам здатність діяти автономно, без постійного керівництва старших командирів. Польові заняття проводилися в реальних умовах – у лісах, на відкритій місцевості, біля водойм, що сприяло розвитку просторового мислення. Нововведенням стало обов'язкове вивчення основ інженерної справи – будівництва укріплень, мостів,

окопів, а також засад телеграфного і телефонного зв'язку. Це відповідало потребам модернізованої армії, яка дедалі більше покладалася на технічні засоби комунікації. У нових програмах було збільшено кількість годин на стройову, гімнастичну та спортивну підготовку. Попри посилення військової складової, програми зберегли вивчення загальноосвітніх предметів – історії, географії, математики, іноземних мов.

Реформа 1910 р. мала вагоме значення для розвитку військової освіти на теренах Російської імперії, включно з українськими землями, де діяли Київське, Одеське, Полтавське та інші військові училища. Вона сприяла підвищенню професійного рівня офіцерського корпусу напередодні Першої світової війни; уніфікації освітніх стандартів і запровадженню єдиних навчальних вимог; формуванню практично орієнтованої системи підготовки, що поєднувала теорію з польовою практикою; зміцненню наукових засад військової справи через впровадження аналітичних і тактичних методів навчання. Водночас незважаючи на значні позитивні зміни повна реалізація реформи до початку Першої світової війни не відбулася. Причинами цього стали обмежене фінансування, бюрократичні перешкоди та нестача часу для переоснащення училищ відповідно до нових вимог. Проте навіть часткове впровадження оновлених програм дало змогу суттєво поліпшити якість підготовки офіцерів, що проявилось в підвищенні рівня організованості військових дій у 1914 – 1917 рр.

У межах реформи навчальної програми згідно з наказом Військового відомства № 243 з 1 вересня того ж року Одеське піхотне юнкерське училище було реорганізовано в Одеське військове училище без змін у чинному штатному розкладі. Тим самим наказом передбачалося реформування й Чугуївського військового училища (Мельников, 2016: 67).

Наказом по військовому відомству Російської імперії № 395 від 28 липня 1912 р. було оголошено про заснування в Одесі артилерійського училища. Відповідно до наказу військового міністра В. О. Сухомлинова № 99 від 13 березня 1913 р., училищу було надано ім'я на честь представника царської родини – почесного командира, великого князя Сергія Михайловича, – і воно отримало назву «Сергіївське артилерійське училище». Заклад мав вузьку спеціалізацію і готував фахівців з важкої (облогової) артилерії. Училище підготувало чимало офіцерів, які брали участь у боях на фронтах Першої світової війни. Водночас жоден випуск не відбувся у звичайному режимі – усі вони були прискореними, а дванадцятий випуск узагалі не завершив навіть скороченого курсу навчання, оскільки у січні 1918 р. училище було закрито новою владою.

З початком Першої світової війни у липні 1914 р. система військової освіти Російської імперії зазнала докорінних змін, продиктованих воєнними потребами. У зв'язку з величезними людськими втратами на фронті та нагальною потребою у великій кількості молодших офіцерів, військове міністерство було змушене переглянути усталений порядок підготовки кадрів. Найпомітнішою зміною стало різке скорочення терміну навчання у військових училищах. Якщо до 1914 р. підготовка юнкерів тривала у середньому два роки (а в деяких училищах – і до трьох), то з початком бойових дій цей термін було зведено спочатку до чотирьох місяців, а вже з осені 1914 р. – до тримісячного курсу (Стеців, 2024: 185). Таке рішення мало на меті якомога швидше поповнити лави армії офіцерами, здатними командувати взводами й ротами на передовій. Юнкери, які вступили до училищ восени 1914 р., уже в грудні того ж року завершували прискорений курс підготовки. Замість традиційного випускного іспиту вони проходили короткі польові збори з основ тактики, стрілецької справи та командування підрозділами. Після цього їх одразу направляли на фронт.

До війни першим офіцерським чином у Російській імперії був підпоручик, однак під час війни система присвоєння звань була змінена. Випускники скорочених курсів отримували чин прапорщика, який став фактично першим офіцерським званням періоду війни. Це пояснювалося як скороченням навчання, так і спрощенням структури командного складу. Чин підпоручика зберігся лише для юнкерів набору 1913 р., які на момент початку війни вже пройшли понад рік навчання за старою програмою. Таким чином, у 1914 – 1917 рр. військові училища випускали виключно прапорщиків, що значно змінило кадрову структуру армії.

Паралельно з реформуванням військових училищ по всій імперії почали відкриватися спеціальні школи прапорщиків, які також мали прискорений цикл підготовки – від двох до чотирьох місяців. Вони створювалися переважно на базі діючих військових частин або запасних батальйонів і мали на меті швидко підготувати командирів взводів без повного курсу юнкерської освіти. Навчання в цих школах зосереджувалося на практичних дисциплінах: польовій тактиці, управлінні підрозділом, стрілецькій справі, саперній підготовці та зв'язку. Переважна більшість викладачів були фронтовими офіцерами з бойовим досвідом, що робило навчання максимально наближеним до реалій фронту (Сборник, 1915: 240). Хоча скорочення навчальних програм дозволило швидко заповнити брак офіцерських кадрів, якість підготовки значно знизилася.

Молоді прапорщики часто не мали достатніх знань з тактики, топографії та організації підрозділів, що призводило до великих втрат на фронті. Водночас багато хто з них проявляв неабияку ініціативу, здобуваючи бойовий досвід безпосередньо в польових умовах. Ця ситуація призвела до появи феномену «військових прапорщиків» – офіцерів без класичної академічної підготовки, але з реальним бойовим досвідом. До кінця війни саме вони становили основу командного складу молодшого рівня в російській армії.

У 1914 р. на території українських губерній було створено Миколаївське (друге Київське) військове училище, де освітній процес розпочався у жовтні 1915 р. До його складу було переведено кілька рот із Київського військового училища. Того ж року в Києві відкрили Олексіївське інженерне училище – перший заклад освіти такого типу на українських землях. Тривалість навчання в ньому становила лише вісім місяців (*Мельников, 2016: 66*).

У цілому реорганізація військової освіти під час Першої світової війни мала подвійний ефект: з одного боку, вона дозволила швидко забезпечити армію офіцерами, необхідними для ведення масштабних бойових дій; з іншого боку, скорочення термінів навчання знизило рівень теоретичної та стратегічної підготовки молодших командирів, що стало однією з причин низької боєздатності російської армії в останні роки війни.

Після Лютневої революції 1917 р. система військової освіти Російської імперії, зокрема на території України, зазнала суттєвих змін, пов'язаних із політичною нестабільністю та економічними труднощами. Кадетські корпуси було передано під юрисдикцію Міністерства народної освіти, після чого вони були реорганізовані у гімназії. У такому статусі навчальні заклади продовжували своє існування і за часів Української Народної Республіки (УНР). Цей період характеризувався подвійним підпорядкуванням – до Києва надходили розпорядження як із Петрограда, так і від української влади, що створювало суперечності у функціонуванні навчальних закладів. Згідно з наказом Військового Генерального Секретарства УНР від 2 грудня 1917 р., виданим на підставі Універсалу Української Центральної Ради від 7 листопада 1917 р., усі військові школи, що діяли на території Української Народної Республіки, мали повністю підпорядковуватися виключно українським органам влади – Українській Центральній Раді та Генеральному секретаріату військових справ. У наказі зазначалося, що будь-які розпорядження, отримані з боку урядових інституцій поза межами України, не підлягають виконанню, а освітній процес має продовжуватися у взаємодії з

українськими військовими структурами (Булгакова, 2013: 134). 15 грудня 1917 р. Чугуївське військове училище було повністю розформовано. Під час Української революції 1917 р. на базі колишнього Першого Київського Костянтинівського військового училища урядом Української Народної Республіки було створено Першу Військову юнацьку школу імені гетьмана Богдана Хмельницького (також відому як Перша українська юнацька школа ім. Б. Хмельницького). У січні 1918 р., під час наступу більшовицьких військ на Київ, юнкери цієї школи взяли активну участь у бойових діях проти червоногвардійців, зокрема – у битві під Крутами, де вони героїчно обороняли підступи до столиці та захищали Українську Центральну Раду (Гончаренко, 1938: 147).

Після повалення Української Центральної Ради та встановлення влади Гетьмана Павла Скоропадського у травні 1918 р. було здійснено спробу повернути колишню структуру військової освіти. Гетьман, негативно оцінюючи передачу кадетських корпусів до Міністерства народної освіти та їх перетворення на гімназії, видав розпорядження про відновлення корпусної системи в Україні. Відповідно до цього наказу Київський кадетський корпус знову отримав статус військового навчального закладу. Крім того, у Києві, Полтаві, Одесі та Кам'янці-Подільському було організовано нові військові школи, у яких навчання велось українською мовою, а дисципліна базувалася на принципах патріотичного виховання (Євтимович, 1937: 10-11).

Після падіння Гетьманату та встановлення влади Директорії УНР у грудні 1918 р. військові училища пережили чергову реорганізацію. Частина закладів була евакуйована з Києва, інші опинилися на лінії фронту. В умовах війни за незалежність головна увага приділялася підготовці молодших командирів і старшин, тому створювалися скорочені курси військової підготовки (наприклад, у Кам'янці-Подільському та Житомирі). У 1919 р. при Головному отаманові було утворено Військову академію УНР, яка мала стати центром підготовки штабних офіцерів, однак через воєнні дії вона фактично не розгорнула повноцінної роботи. Після остаточного встановлення радянського контролю над більшістю територій України система військової освіти була інтегрована у структуру РСЧА (Червоної армії). Колишні кадетські корпуси ліквідовувалися, а на їхній базі створювалися червоні командні школи, які готували кадри для радянських військових частин (Булгакова, 2013: 135-136). Таким чином, українська національна військова освіта, започаткована у 1917 – 1918 рр., була фактично згорнута.

Висновки. У перші десятиліття ХХ століття військові навчальні заклади, що функціонували на території українських губерній Російської імперії, відігравали важливу роль у формуванні офіцерських кадрів та зміцненні обороноздатності держави. На початку століття їх діяльність базувалася на імперських стандартах, які забезпечували високий рівень дисципліни, технічної підготовки та тактичної грамотності. Запровадження у 1910 р. нових навчальних програм, що передбачали посилення уваги до топографії, військової інженерії та практичної тактики, стало відповіддю на потреби модернізації армії в умовах технологічного прогресу та зростання військових загроз. Період Першої світової війни приніс суттєві зміни у функціонуванні військових училищ: тривалість навчання була скорочена, а випускники отримували спрощені військові чини (переважно прапорщиків). Така прискорена підготовка дозволила оперативно поповнювати командний склад армії, проте негативно вплинула на якість освіти та рівень професійної підготовки майбутніх офіцерів. Разом із тим, масовий характер мобілізації сприяв залученню нових соціальних груп до військової служби, що частково демократизувало офіцерський корпус. Події Української революції 1917 – 1921 рр. стали переломним етапом для системи військової освіти на українських землях. Вони супроводжувалися дезорганізацією імперських інституцій, спробами створення власної української військової школи та численними адміністративними реформами. Українська Центральна Рада, а згодом уряд Гетьмана Павла Скоропадського і Директорія УНР намагалися закласти основи національної військової освіти, зорієнтованої на потреби державотворення. Попри складні політичні обставини, брак ресурсів і часту зміну влади, саме в цей період сформувалися перші концептуальні підходи до організації військової підготовки на українських засадах. Отже, розвиток військових навчальних закладів у перші десятиліття ХХ ст. відбувався у складних умовах політичних трансформацій, воєн і соціальних змін. Система військової освіти пройшла шлях від стабільної імперської структури до спроби формування національної моделі, що стала важливим чинником становлення української державності. Незважаючи на численні виклики саме цей період заклав підвалини для подальшого відродження українських військових освітніх традицій у ХХ – ХХІ ст.

Використані посилання

Бернацкий В.А. (1913). *Пятидесятилетие Главного управления военно-учебных заведений. 1863-1913.* СПб. 93 с.

Бескровный Л.Г. (1970). *Военное образование в России в XIX веке. Доклад на секции сравнительной военной истории XIII Межд. конгресса ист. наук.* Москва. 13 с.

Булгакова Т. О. (2013). Історія розвитку Київського Володимирського кадетського корпусу (за документами Державного архіву м. Києва). *Архіви України*. Вип. 3 (285): травень–червень. С. 127–137.

Военная энциклопедия / Под ред. К. И. Величко, В. Ф. Новицкого, А. В. Шварца и др. (1911). СПб.: Изд-во И. В. Сытина.

Гончаренко А. (1938). Бій під Крутами. *За державність*. Варшава. Зб. 9. С. 145–153.

Греков Ф.В. (1910). *Краткий исторический очерк военно-учебных заведений: 1700-1910*. М.: Тип. Вильде. 192 с.

Євтимович В. (1937). Початки українського військового шкільництва в 1917-1918 рр. *Літопис Червоної Калини*. Ч.12. С. 7–11.

Завадский Н. (1908). *Владимирский Киевский кадетский корпус. 1851-1901 г. Исторический очерк*. Киев. 145 с.

Зайончковский П.А. (1952). *Военные реформы 1860 – 1870-х гг. в России*. М.: Изд-во Московского ун-та. 371 с.

Зайончковский П.А. (1973). *Самодержавие и русская армия на рубеже XIX – XX столетий. 1881 –1903*. М.: Мысль. 351 с.

Краснова Е., Дроздовский А. (2012). Одесское пехотное юнкерское училище. *Альманах*. № 48. С. 106 - 121 <https://odesitclub.org/old/index.php/almanah/242-almanakh-48>

Лалаев М. С. (1880). *Исторический очерк военно-учебных заведений, подведомственных Главному их управлению с 1700 по 1880 гг.* В 3-х ч. СПб.: Типография М. Стасюлевича. Ч. 2. 283 с.

Мельников Е. (2016). Діяльність військових училищ Російської імперії в межах військових округів на українських землях на початку ХХ ст. *Схід*. № 6. С. 65 – 69. [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2016.6\(146\).84075](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2016.6(146).84075)

Перцов О. В. (2022). Створення та діяльність військових закладів на Єлисаветградщині у 1859–1886 рр. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. Вип. 207. С. 406 – 411. <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2022-1-207-406-411>. С. 410.

Сборник приказов по Военному Ведомству за 1901 год. (1901). СПб.: Военная типография.

Сборник приказов по Военному Ведомству за 1910 год. (1910). СПб.: Военная типография.

Сборник приказов по Военному Ведомству за 1915 год. (1915). СПб.: Военная типография.

Скрябін О. Л. (2014). *Підготовка вихованців у військових гімназіях та кадетських корпусах на теренах України (1865-1917 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.02*. Київ. 16 с.

Соколов Н. А. (1902). *Столетие Военного Министерства. 1802-1902*. Т. X: Главное Управление военно-учебных заведений. Исторический очерк. Часть 3. 224 с.

Стеців Я. (2024). *Старшини-артилеристи українських армій періоду Української революції (1917-1921): просопографічний портрет: дис. ... д-ра філософії* / Національна академія сухопутних військ імені гетьмана Петра Сагайдачного. Львів, 267 с.

Химиця Н. О. (2008). Українізація військових навчальних закладів та становлення національної військової системи освіти у 1917 - 1918 рр. *Вісник Національного університету “Львівська політехніка”*. № 634. С. 51 – 55.

Цитович В. В. (1906). *Одесский (Великого Князя Константина Константиновича) кадетский корпус за первые семь лет его существования*. Одесса. 231 с.

References

Bernatskii V.A. (1913). *Piatidesiatiletie Glavnogo upravleniia voenno-uchebnykh zavedenii. 1863–1913*. SPb. 93 s.

Beskrovnyi L.G. (1970). *Voennoe obrazovanie v Rossii v XIX veke. Doklad na sekcii sravnitel'noi voennoi istorii XIII Mezhdunarodnogo kongressa istoricheskikh nauk*. Moskva. 13 s.

Bulhakova T.O. (2013). Istoriiia rozvytku Kyivskoho Volodymyrskoho kadetskoho korpusu (za dokumentamy Derzhavnoho arkhivu m. Kyieva). *Arkhivy Ukrainy*. Vyp. 3 (285): traven–cherven. S. 127–137.

Voennaia entsiklopediia / Pod red. K.I. Velichko, V.F. Novitskogo, A.V. Shvartsa i dr. (1911). SPb.: Izd-vo I.V. Sytina.

Honcharenko A. (1938). Bii pid Krutamy. *Za derzhavnist*. Varshava. Zb. 9. S. 145–153.

Grekov F.V. (1910). *Kratkii istoricheskii ocherk voenno-uchebnykh zavedenii: 1700–1910*. M.: Tip. Vil'de. 192 s.

Yevtymovych V. (1937). Pochatky ukrainskoho viiskovoho shkilnytstva v 1917–1918 rr. *Litopys Chervonoï Kalyny*. Ch. 12. S. 7–11.

Zavadsky N. (1908). *Vladimirskii Kievskii kadetskii korpus. 1851–1901 g. Istoricheskii ocherk*. Kiev. 145 s.

Zaionchkovskii P.A. (1952). *Voennye reformy 1860–1870-kh gg. v Rossii*. M.: Izd-vo Moskovskogo un-ta. 371 s.

Zaionchkovskii P.A. (1973). *Samoderzhavie i russkaia armiia na rubezhe XIX–XX stoletii. 1881–1903*. M.: Mysl'. 351 s.

Krasnova E., Drozdovskii A. (2012). Odesskoe pekhotnoe iunkerskoe uchilishche. *Al'manakh*. № 48. S. 106–121. <https://odesitclub.org/old/index.php/almanah/242-almanakh-48>

Lalae M.S. (1880). *Istoricheskii ocherk voenno-uchebnykh zavedenii, podvedomstvennykh Glavnomu ikh upravleniiu s 1700 po 1880 gg. V 3-kh ch.* SPb.: Tipografiia M. Stasiulevicha. Ch. 2. 283 s.

Melnykov E. (2016). Diialnist viiskovykh uchylyshch Rosiiskoi imperii v mezhakh viiskovykh okruhiv na ukrainskykh zemliakh na pochatku XX st. *Skhid*. № 6. S. 65–69. [https://doi.org/10.21847/1728-9343.2016.6\(146\).84075](https://doi.org/10.21847/1728-9343.2016.6(146).84075)

Pertsov O.V. (2022). Stvorennia ta diialnist viiskovykh zakladiv na Yelysavethradshchyni u 1859–1886 rr. *Naukovi zapysky. Serii: Pedahohichni nauky*. Vyp. 207. S. 406–411. <https://doi.org/10.36550/2415-7988-2022-1-207-406-411>.

Sbornik prikazov po Voennomu Vedomstvu za 1901 god. (1901). SPb.: Voennaia tipografiia.

Sbornik prikazov po Voennomu Vedomstvu za 1910 god. (1910). SPb.: Voennaia tipografiia.

Sbornik prikazov po Voennomu Vedomstvu za 1915 god. (1915). SPb.: Voennaia tipografiia.

Skriabin O.L. (2014). *Pidhotovka vykhovantsiv u viiskovykh himnaziakh ta kadetskykh korpusakh na terenakh Ukrainy (1865–1917 rr.): avtoref. dys. kand. ist. nauk*. Kyiv. 16 s.

Sokolov N.A. (1902). *Stoletie Voennogo Ministerstva. 1802–1902. T. X: Glavnoe Upravlenie voenno-uchebnykh zavedenii. Istoricheskii ocherk*. Chast' 3. 224 s.

Stetsiv Ya. (2024). *Starshyny-artylerysty ukrainskykh armii periodu Ukrainskoi revoliutsii (1917–1921): prosopohrafichniy portret: dys. d-ra filosofii*. Natsionalna akademiia sukhoputnykh viisk im. Petra Sahaidachnoho. Lviv. 267 s.

Khymytsia N.O. (2008). Ukrainizatsiia viiskovykh navchalnykh zakladiv ta stanovlennia natsionalnoi viiskovoi systemy osvity u 1917–1918 rr. *Visnyk Natsionalnoho universytetu "Lvivska politekhnikha"*. № 634. S. 51–55.

Tsytovykh V.V. (1906). *Odesskii (Velikogo Kniazia Konstantina Konstantinovicha) kadetskii korpus za pervye sem' let ego sushchestvovaniia*. Odessa. 231 s.

Nyzhnikov D.

**MILITARY EDUCATIONAL INSTITUTIONS IN UKRAINIAN PROVINCES
(SECOND HALF OF THE 19TH – EARLY DECADES OF THE 20TH
CENTURY): DEVELOPMENT AND CHALLENGES**

The article examines the establishment, development, and transformation of military educational institutions operating in the Ukrainian provinces during the second half of the 19th – first decades of the 20th century, focusing on the complex interplay between imperial, national, and revolutionary contexts. The 1910 educational reforms of the Russian Empire were analyzed. These reforms redefined officer training curricula by emphasizing tactical competence, topographical literacy, and practical field exercises as essential components of professional military education. The study explores how these reforms sought to modernize the officer corps in response to technological changes and growing geopolitical challenges. The article further highlights the dramatic impact of World War I, when military schools adopted accelerated three-month training courses to meet urgent wartime demands, producing ensigns instead of lieutenants and transforming traditional academic institutions into centers of rapid mobilization.

Particular attention is devoted to the period of the Ukrainian Revolution of 1917–1921, when the structure and subordination of the cadet corps underwent profound reorganization. Their transition under the authority of successive governments — the Ukrainian People's Republic, the Hetmanate of Pavlo Skoropadsky, and later Soviet administrations — reflected the broader struggle for control over the military apparatus and for the creation of a distinctly Ukrainian officer elite. The research traces how political instability, social upheaval, and competing ideological influences affected the continuity of educational standards and the patriotic orientation of training.

The conclusion of the research was that, despite administrative disruptions, the military educational institutions in Ukraine retained their intellectual and professional potential, serving as key centers for the formation of national military traditions and for the consolidation of the officer corps that would later contribute to the defense and state-building processes of modern Ukraine.

Keywords: military schools, cadet corps, military education, World War I, Ukrainian Revolution.

Дата першого надходження рукопису до видання: 03.12.2025

Дата прийняття до друку рукопису після рецензування: 27.01.2026

Дата публікації: 24.04.2026